

IN MEMORIAM

Aadu Must (1951–2023)

Arhiivinduse õppetooli rajaja professor Aadu Musta tegevusest on jäänud palju jälgi. Lisaks õppetooli (praegu arhiivinduse osakond) rajamisele aastal 1993 oli ta juba varem algatanud ajaloolaste erialaajakirja Kleio väljaandmise ning aastal 1999 sai temast üks Akadeemilise Ajalooseltsi taastamise eestvedaja ja esimene esimees.¹ Pole liialdus öelda, et ta oli ka üks digihumanitaaria pioneere Eesti ajalooteaduses.² Aadu tegemistest aastani 2016 on põhjaliku ülevaate andnud professor Tiit Rosenberg ja riigiarhiivaar Priit Pirsko. Muuhulgas mainivad nad Aadu esimese arvutiga valminud suurema tööna populaarteadusliku ajaloo almanahhi Kleio esimest numbrit, mis tuli trükist 10. veebruaril 1989, kandes ilmunisaastat 1988).³

Alates 2001. aastast tegutses Aadu aktiivselt Tartu linna ja Eesti riigi juhtimises, sealhulgas riigikogu kultuurikomisjoni juhi ning Balti Assamblee presidendina. Erialase tegevusena jätkas ta arhiivinõukogu aseesimehena ja Tartu ülikoolis oli ta aastast 2020 emeriitprofessor. Tema viimane ja üldse suurim kirjatöö ilmus postuumselt – 843-leheküljeline teos “Eesti ja eestlaste ajaloo allikad Vene arhiivis. Venemaa ajalooarhiiv (1801–1917)”, mis hoolimata oma täpsest pealkirjast annab laialdase ülevaate kogu Venemaa eestlaskonnast ning samuti Eestiga seotud vene ja baltisaksa olulistest isikutest. Raamatusse on pikitud Aadule omaselt ka ülevaateid Venemaa arhiivindusest üldisemalt ning tema Venemaa arhiivide kasutamiskogemustest. Mitte ainult neid mälestusseiku, vaid ka riigivõimu struktuuride ja asutuste nimetustest tiinet teksti on osanud nõnda põnevalt kirja panna vähesed. Kes mäletavad Aadut ennast, kuulevad lugedes vaimukõrvas kindlasti veel tema nakatavat esitlusviisi, mis jättis kõneldavast alati mulje kui jäämäe veepealsest osast. Kahjuks väsis selle mahuka teose kirjutaja sulg lõplikult vaid päev pärast käsikirja toimetajale üle andmist.

¹ Birgit Kibal, “Eesti ajalooteaduse tulevikusihid. Ülevaade jaanuarikuisest ajaloo-konverentsist ja Akadeemilise Ajalooseltsi taassünnist”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (1999), 96–101 (98).

² Tiit Rosenberg, Priit Pirsko, “Ajaloolane ja arhiivinduse professor Aadu Must – 65”, *Ajalooline Ajakiri*, 2 (2016), 155–165 (159); Marek Tamm, “Eesti ajalooteadus 21. sajandil: sissejuhatusseks”, *Acta Historica Tallinnensia*, 1 (2020), 3–45 (40).

³ Rosenberg, Pirsko, “Ajaloolane ja arhiivinduse professor Aadu Must – 65”, 159.

Akadeemilise Ajalooseltsi taastamine oli tihedalt seotud nii Kleio kui ka sellest 1998. aastal kujunenud Ajaloolise Ajakirja väljaandmisega. Aadu oli algusest saadik mõlema väljaande peatoimetaja kuni Pärtel Piirimäe 2006. aastal sellesse ametisse asus (2003–2006 väljaanne ei ilmunud). Ajakiri on üks Aadu algatusi, mis jätkab ilmumist veel kaua. Sel põhjusel on tema mälestuseks kohane vaadata tagasi varasematele aastatele mitmete tollaste toimetajate pilgu läbi.

AIGI RAHI (toimetaja 1990–1996): 1990. aastal, värskest ülikooli lõpetanuna, võtsin ajakirja toimetamise järje üle Kristi Metstelt, lülitudes Kleio nr 4 toimetamisse. Samal ajal oli alustatud 1949. aastal küüditatute andmebaasi koostamisega, mis sai samuti minu tööülesandeks, millele lisandus professor Herbert Ligi surma järgselt töö poolelijäänud “erisurmade” andmetega. Õppimist oli ohtralt, kuna sellesse aega jäi ka esmane kokkupuude personaalarvutiga ja andmebaasidega. Toimetustööks vajaliku omandamiseks tuli esmalt endal esimene teadusartikkel kirjutada. Kui Aadu Stockholmi infokontorit looma siirdus, pidin selgeks saama ka ülikooli igapäevase asjaajamise ning käima tuli lükata ajaloo ja rahvastikuteaduse labor. Kõik need erinevad kohustused olid omal moel väljakutseteks, varasemate kogemuste puudumist pidi asendama suur kogus pealehakkamist ning tööhullus. Ajakirja toimetamine oli parim viis ajaloo õppimiseks. Ma ei ole enne ega pärast toimetamistööd lugenud nii palju näiteks arheoloogiaalast kirjandust, süvenenud spetsiifilistesse viidetes, kontrollinud tsitaate. See oli ülipõnev uute teadmiste omandamise aeg. Kuivõrd üheaegselt tuli toimida mitmes suunas, kujunes iga uue ajakirjanumbri kokkupanek üksjagu pingeliseks hoogtööks, koos trükkimiseks vajaliku paberi, kilede, illustratsioonide, finantside jm hankimisega. Igati õpetlik oli näha autorite reaktsioone aadulikule toimetustööle, kirglikke vaidlusi mõistete ja allikate kasutamise või senikirjutatu üle. Lisandusid ka katsed ajakirja erinumbritega inglise (*Estonian Historical Journal*, 1994) ja saksa keeles (*Steinbrücke. Estnische Historische Zeitschrift*, 1998).

VILJAR PEEP (toimetaja 1994–1995): Olin Aadu Musta kui peatoimetaja käe all ajaloo-ajakirja Kleio tegevtoimetaja oma teisel magistriaastal 1994/95. Toimetajatöö ei kajastu küll matriklis ega hinnetelehel, kuid oli mu õpetlikum erialakursus terve seitsmeaastase stuudiumi jooksul. Selle olulisima osana õpetas Aadu artiklitele retsensentide leidmise peent kunsti. Ta teadis une pealt, kes sobis mingit teemat kõige paremini hindama. Paistis, et tal oli peas terve Eesti historiograafia. Teine asi, mis tegi temaga koostöö nauditavaks, oli pulbitsev energia ja elurõõm. See oli nakkav. Kolmanda

eripärana tasub välja tuua ümberlülitumisvõimet. Ta käis mängleva ker-gusega üle eri ajastute, valdkondade, leidis seoseid, lülitus arhiivihundi rollist ümber loengupidajaks ning loengupidajast organisaatoriks.

LEA LEPPIK (toimetaja 1995–1997): Kui Aadu mind ajakirja Kleio toime-tama kutsus, ei osanud ma veel midagi ja ega ta eriti süsteemselt ei õpeta-nud ka. Alles kolmandat numbrit tehes hakkasin aru saama, mida tegeli-kult tegema peaks. Töö käis boheemlaslikus rütmis, nii et alati tuli enne trükikoja tähtaega teha töökangelastegusid. Ka nii, et autor, kellelt varem polnud õnnestunud artiklit kätte saada, pandi ühte ruumi kirjutama, mina teise ruumi tehtut lehthaaval arvutisse sisestama ja Aadu ise kolmandasse tuppä seda kõike küljendama, et ajakiri hommikul trükki läheks. Läkski. Aga toimetamine nõuab selget pead ja pausideta kaheksa tundi tööd võib siiski tuua tagajärgi – näiteks õnnitlesime ükskord kolleegi 75. sünnipäeva puhul, kui inimene sai alles 50 ... See lugu lõppes kogu tiraaži ülekleepi-misega. Veidral kombel õnnestus kaks aastakäiku kõigele vaatamata välja anda enamvähem regulaarselt, neli numbrit aastas. Elukool missugune!

LEANE MORITS (toimetaja 1998–1999): Olin üks esimestest arhiivinduse õppetooli üliõpilastest ja Aadu juhendas esmalt minu bakalaureusetööd “Palamuse kiriku ja kihelkonna kroonika”, mis oli allikapublikatsioon. Allikas ise on kirjutatud saksa keeles gooti kirjas 19. sajandil kahe kiri-kuõpetaja poolt, kellest esimesel oli väga kaunis, nagu õpikust pärit käe-kiri ja selged mõtted, aga teisel kohutavad varesejalad ja hüplik stiil. Sain üldiselt desifreerimisega ise hakkama, professori poole pöördusin üliras hädas, kui aju juba suitses mõistatamisest, mida kirikhärra öelda on taht-nud. Ja Aadu andis alati lahenduse. Pärast kaitsmist 1997. aastal soovis Palamuse muuseum minu töö ka raamatuna välja anda. Tolleaegsetest teh-nilistest võimalustest annab aimu asjaolu, et kui õhtul enne trükkimine-kut ajasime Aaduga igaks juhaks isikunimede registris näpuga järge, kas viidatud leheküljenumbriid ikka õiged on, selgus, et küljenduse muutuse tõttu olid kõik numbrid kahe kuni nelja võrra suuremad ... aga ta ei jät-nud mind üksi nutma, vaid me istusime sügava ööni koos ja parandasime käsitsi kogu registri ära ...

Magistrantuuri ajal asendasin Aadut nii mõnelgi korral esmaskursus-laste arhiivitundides, kus nendega “Oh! ma waene Tardo liin” lugesime. Seal sain külge õpetamise pisiku, mis mulle edaspidises elus mitmeid uksi on avanud.

Ajaloolise Ajakirja toimetamisega ma nii hästi hakkama ei saanud, kuna hoolimata Aadu rohketest õpetussõnadest kippusin autoritele jätma

nende enda stiili, mis Aadu nõudmistele tihti ei vastanud. Seetõttu jäid minu ülesanneteks pigem korrektuur ja muud asjaajamised. Aga õpetlik oli see aeg kindlasti ja hiljem on nii sisu- kui ka keeleteoimetamine mulle mitmel korral leiva lauale toonud.

Paljude õpetuste seas on mul meeles tema metafoorsed sõnad: “Kui teed mingit tööd, siis ei tohi selle lõpptulemusel highaisu juures olla. Kõik peab tunduma kerge ja elegantne. See ei tähenda, et sa tööd ei peaks tegema. See lihtsalt ei tohiks välja paista.” Võime vaid ette kujutada, kui palju tegelikku tööd ta tegi ja kilomeetreid säilikuid luges, et kokku panna oma kergesti loetavad raamatud nii koduloolase kui professionaalse ajaloolase jaoks.

ANU LEPP (toimetaja 2000–2018, Aadu Musta peatoimetamise all kuni 2006): Nagu eelkõnelejad, sattusin ka mina Ajaloolist Ajakirja toimetama üpris roheliselt ja vähese kogemusega, kuid kindlasti sai sellest ka mulle intensiivseim õppimise periood kogu elus. Aadu kohta ei saanud öelda, et ta oleks oma noori kolleege kuidagi otseselt juhendanud, ei – pigem haaras ta kannatamatult pastaka ja tegi asjad ise ära ja siis jäi ainult üle öla pealt vaadata ja kõik kiirelt kõrva taha panna. Enamasti selleks, et järele teha, vahel ka selleks, et ise just nii toimimist vältida. Aaduga koos töötamine välistas igasuguse rutiini ja eeldas kõigilt osapooltelt periooditi täielikku pühendumist, kus tuli unustada kogu muu elu ja ülesanded. Samas on kõige eredamalt meeles just need viimased ööd enne järjekordse numbrü trükkiminekut, kus väsimusest ümber kukkumise äärel veel viimast väljatrükki tehti ja võimalikke vigu leida püüti, aga siis ikkagi hommikul reipalt ja ülevas meeleolus Võrru tükikotta söideti. Kaks Aadult saadud põhimõtet, mis on raudkindlalt ja igapäevaselt meeles senini: allikakriitika ja veelkord allikakriitika ning toimetaja roll on kaitsta autorit eelkõige tema enda vigade eest.

FRED PUSS (üliõpilane 1994–2001, doktorantuuri juhendatav 2018–2023): Ajakirja toimetamise töös ma Aaduga otseselt kokku ei puutunud, kuid sain temalt sel teemal nii mõnegi nõuande, olles samal ajal tegev teiste väljaannete toimetajana. Talle omaselt suunas Aadu kuulajat enda kogemustest kõneledes. Olles algaja toimetaja Kleio esimeste numbrü juures, sai Aadu kaastöö etnoloogiaõppejõult Arved Lutsult. Ta otsustas öö jooksul artikli täielikult ümber struktureerida ning seejärel andis lugeda dotsent Lutsule. Viimane kiitnud tulemuse oma versioonist paremaks, kuid hiljem oli Aadu mõistnud, et autori töösse toimetaja nii tugevalt sekkuda ei tohiks.

Kuigi Aadu haare oligi ääretult lai, tunnistas ta, et mõnikord avanesid talle ukсед juhuste kokkulangemise tõttu. Nii olnud ta ühes Rootsi arhiivis

sealse juhiga hoidlas arhivaalidega tutvumas. Juhuslikult sattunud talle kätte üks keskaegne ürik ning ta asunud seda kohe kõva häälega lugema ja tõlkima. Selline oskus taganud talle tolles arhiivis edaspidi kõik privileegid. Oma õpilastele tunnistas ta aga hiljem, et küsimus ei olnud mitte tema oskustes, vaid ta oli juhuslikult veidi varem lugenud just sama dokumendi publikatsiooni ning kombineeris sealt meelde jäänut originaali refereerides.

Joonis 1. Ott Koori konsepti tehtud joonistuse põhjal kujundatud illustratsioon järgnevale poemile

Aadu emeriteerumisel tellisid arhiivinduse tudengid poemi Aapo Ilveselt, andsid eelnevalt omapoolse sisendi.

Aapo Ilves "Mustbull MMXX" (parafraas kuldbullast)

On tudengite hordid
laulmas Gaudeamust
ja "Post balneum, prope stagnum"
kõlab ka,
ning laevalt Emajõel
see hord, mis maabus,
on mehitatud vilistlastega,
kel õhinaga huultel kõlab tooste.
Ei jää neist kaksipidiarvamust,
et siht on üks,
kes kõndides, kes joostes,
ei ole lihtsalt kokkusattumust.

Siin ajalugu ühiskonnaga käib kõrvu
neid lahutada kuidagi ei saa.
Näeb silmapiiril musta hundi kõrvu,
ehk Rootsi ajast. Üle tänava
on paistmas mees,
kel ühes käes vist raamat
ja teises, tundub,
Balti Assamblee.
Ta rahvahulka soojal pilgul haarab
ja sellest numbrit erilist ei tee.

Arhiivitubades on täna vaikus
ning ülikooleis tahvleilt pestud kriit
ja kõigil suudes imelik on maik uus –
professoril nüüd ees on emeriit
ja selle puhul tuleb luua kohe
üks dokument, mil kirjatähed peal.
Seks tarbeks võetud luuletaja tööhe
ning räägib igaüks, kes lugu teab.

Ta hobusega tuli Tori põrgust
või saabus hoopistükki teisiti?

Ei kartnud ürikutevirne kõrgust
no mitte üldse, mitte veidigi!

Arhiivid aina annavad annaale,
töö käib, kui peatumatu karussell!

Must öö ta lubas alles unemaale,
kui seda sundis äratamiskell.

Ka allikatel kriitikat on vaja,
sest ajajõgi kaasa prahti toob!

Peab õppima, et asjaarmastajat
laviinina ei lööks Pompei sündroom!

Üks leid võib tuua tõdedesse kadu,
on omajagu vaja julgemist,
et lahti teha kaaned, aastasadu
mis avamata peale sulgemist!

Tee Siberisse pole iial kiire,
vaid ausalt öeldes ikka väga pikk.
Ei keegi enam mäletaks pauliine,
kui mõni käsi poleks õnnelik!

Kui auditooriumisse ta ei jõudnud,
siis tähtsat oli mujal tegemist.
On emeriitsus sellel paadil sõud uus,
ei saa nii lihtsalt lahti ametist!

Ei usu silm, kui tundub, karjamaale
on püstitatud ratsamonument,
sõrm puudutama peab seks arhivaale,
on õige allikas vaid dokument!

Kui otsid, õpid, uurid,
näed ja kahtled,
on sõnum kindel,
ainus katkematu joon,
et oma olemust
võib muuta
ainult vabal tahtel

saab õpetaja olla
selleks inspiratsioon.

Las pidu jätkub,
parem see,
kui mutionul,
on kroonikud ja meenutajad hoos.
Küll hiljem selgub,
et krediiti veel Sul
on onomastikas ja ajaloos!

Tartu Ülikooli arhiivinduse osakonna tudengite palvel ja materjalide põhjal poeemiks seadnud Aapo Ilves, AD MMXX / VIII